

lyzed the views of the famous scientist, which in modern author lexicography and idiostylistics are still relevant today. Outlined achievements and prospects of writer's language description as an object of linguistic studies.

Key words: Ivan Ogienko, writer's language, individual style, idiolect, idiolect, dictionary of writer's language.

Отримано: 18.02.2017 р.

УДК 821.161.2+821.411.16(569.4).091

П. Л. Шулик

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ПЕРШЕ БРАТОВБИВСТВО В КОНТЕКСТІ БАТЬКІВСЬКОГО ГРІХА: ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ КАЇНОВОГО СЮЖЕТУ В МІСТЕРІЇ ІВАНА ОГІЄНКА «КАЇН І АВЕЛЬ» І ПОЕЗІЇ ДАНА ПАГІСА «НАПИСАНО ОЛІВЦЕМ В ОПЕЧАТАНОМУ ВАГОНІ»

У статті пропонується дослідження авторських модифікацій біблійної історії про Каїна і Авеля з точки зору традиційних підходів до тексту Священного Писання. Розумінню містерії Івана Огієнка допомагає рівень *драми*, завдяки якому через відносини батьків і дітей представлено авторське тлумачення проблеми гріха та його спокутування. Смісл поезії Дана Пагіса розкривається через рівень *сод*, який включає кабалістичні уявлення. Аналіз творів українського та ізраїльського митців дозволяє побачити у різних за жанром, сюжетом, метою творах, що належать до різних національних літератур, спільну ідею – прагнення зберегти в людині духовне начало, що стане запорукою її існування. У Івана Огієнка шлях до цього збереження йде від смирення і каяття через спокутування гріха до повної відданості, любові до Господа Бога і до усього стущого. У Дана Пагіса запорукою майбутнього стає пам'ять про наслідки бездуховного (без Всевишнього) існування. Для втілення основної ідеї митці включають у Каїнов сюжет мотив першого гріха.

Ключові слова: містерія, Священне Писання, біблійні образи, Голокост, іврит, кабалістичні уявлення, мідраш.

У вражачому масиві праць, присвячених у сучасному українському літературознавстві численним модифікаціям біблійного сюжету про Каїна і Авеля [3; 2; 6; 9; 10; 12], поза увагою науковців залишається питання, яке і в самих трансформаціях біблійного тексту зазвичай знаходиться на периферії творчих інтересів. Але, можливо, саме воно допомагає зрозуміти весь розвій проблем, які породжує перший в історії людства злочин.

Це питання тісно пов'язано з проблемою, яка звучить у біблійних текстах: «Батьки їли несміле, а оскома в синів на зубах!» (Тут і далі переклад Біблії Івана Огієнка) [Сремія 31:29; Єзекііль 18:2]. Сподівання перших людей на спокутування першого гріха, закладене в словах Єви, які вона промовляє після народження Каїна: «Набула чоловіка від Господа» [Буття 4:1], не справдилось. Перша дитина стає першим вбивцею. Без врахування цього бінарна опозиція Каїн – Абель, яка стає ядром більшості літературних модифікацій, втрачає зв'язок з біблійним контекстом. І навпаки включення в «Каїнов сюжет» образів Адама і Єви розширює можливості для його трансформацій. Як в релігійній містерії Івана Огієнка «Каїн і Абель» і вірші ізраїльського поета Дана Пагіса «Написано карандашом в опечатанном вагоні» [1, с.398].

Твори об'єднує не тільки зв'язок з традиційною розробкою біблійного сюжету і присутність в образній системі перших батьків і перших дітей, але й час. Свою містерію Огієнко розпочав писати у роки другої світової війни – 1944 році. У поезії Дана Пагіса, бувшого в'язня концентраційного табору, постає одна із найтрагічніших сторінок цієї війни – Голокост. Разом з тим в кожному з них представлено оригінально-авторське переосмислення біблійного тексту.

У кожному художньому творі, де використовуються біблійні образи, сюжети, так чи інакше проглядаються, незалежно від розуміння цього самими авторами, традиційні підходи до тексту Священного Писання, що склалися в давньоєврейській культурі після зруйнування Другого Храму. Про ці підходи ми вже писали в статті «Классический мидраш и постмодернистская литература» [14]. Нагадаємо, що серед них виділяються: по-перше, *нишат*, тобто буквальний сенс, розгорнуте, просте розуміння тексту, що спирається на знання мови і контексту; по-друге, *ремез*, або натяк, суть якого стає зрозумілою шляхом порівняння окремого елемента даної фрази із сказаним в іншому тексті; по-третє, *драш*, або тлумачення, яке існує в усному переказі і метою якого є глибинне занурення у текст; по-четверте, *сод*, або таїна, – також усний переказ, який адресований лише найбільш досвідченим у Торі коментаторам, оскільки стосується містики.

Розумінню містерії Івана Огієнка допомагає рівень *драш*, адже у творі через відносини батьків і дітей представлено авторське тлумачення проблеми гріха та його спокутування. Бінарна опозиція Каїн – Авель розширюється. На боці кожного з братів опиняється один із батьків. Точніше – діти підтримують позицію одного з батьків.

Шлях, яким йде Іван Огієнко, нагадує техніку створення такого жанру давньоєврейської літератури, як мідраш [див.: 5, с.14-22]. Мідраш виникає тоді, коли у тексті Біблії є недолік або надлишок інформації. Автор мідраша, усвідомлюючи смисловий пропуск традиційного тексту, працює з подробицями, які опущені у Біблії. Писання інтерпретується з метою винайдення відповіді на питання, які постають у ньому. Від вірша Писання народжується новий текст. У містерії Огієнка проступають риси мідраша, адже в самому Священному Писанні ситуація, в якій опинилися Адам, Єва та їхні діти після вигнання з раю, згадується фрагментарно, а у письменника саме вона у подальшому програмує дії героїв.

Створюючи новий текст, митець намагається представити нам позицію кожного з персонажів до цієї ситуації. На перший погляд все прозоро і зрозуміло. З одного боку, позиція Адама, який шляхом каяття («*Не справа в яблуках познання, – / Непослух Богу вбив мене...*» [8, с.235]) і спокутування гріха важкою працею («*І я прокидаюсь, комашка Господня, / Для денної праці Творцеві...*» [8, с.207]) прагне повернути рай, за яким безмірно сумує («*Та ж не скарав нас Бог навіки / Й не кинув в темну пацу Аду... / Не відібрав Господь нам Раю, – / Он навкруги він, на Землі...*» [8, с.211]). Богобоязливий, відданий Господу і люблячий все суще Авель поділяє позицію батька і також намагається повернути рай ширшою молитвою, натхненною працею.

На відміну від Адама і Авеля для Єви і Каїна незадоволення земним життям переростає в невдоволеність рішенням Всевишнього. Протистояння між батьком, під впливом якого знаходиться Авель, і Каїном, якого підтримує мати, і між братами набуває ширшого значення. Воно переростає в протистояння Бога і Диявола. За словами Єви чітко проступає образ змія-спокусника: «*Багато ж є Міцної Сили, / А ми до Господа Одного... / Коли б хоч раз ми попросили / Бодай... спокусника оцього!*...» [8, с.237-238]. Діями Каїна керує Диявол. Це він підтримує Каїна в усьому і провокує свого протеже у сцені

жертвоприношення, роздмухуючи його лють, результатом якої стає ненавмисне вбивство. Каяття до старшого з братів приходить пізно. Кожен заздалегідь зробив свій вибір, перед яким їх поставив Всевишній, адже «Бог хоче бачити в людях ... особистостей, які мислять, сумніваються, аналізують дійсність ...», які добровільно роблять свій вибір між добром і злом, Божим і сатанинським» [7, с.65]. Один з братів звинувачує Бога в жорстокості: «*За гріх батьків терпіти кару?/ Яке ж то зло вчинили ми?*» [8, с.210], і теж стає на шлях гріха, здійснивши перше в історії людства вбивство. Другий, Авель, сповнений щирого послуху, любові й певності в Богові, готовий спокутувати гріх батьків і, як Месія, гине за правду, за любов до Господа Бога, промовляючи за мить до смерті: «*Молитва горда Богу мертва, / Плодюча завсігди Любов!*» [8, с.250].

Зробивши Каїна центральним образом містерії, Огієнко намагається, як і автори давніх мідрашів, пояснити причини першого вбивства і йде далі своїх попередників, знаходячи ці причини у першому гріховному вчинку людей, які піддавшись сатанинському впливу пішли проти волі Всевишнього. Релігійна містерія Івана Огієнка нагадує давньоєврейський жанр ще й тому, що мідраш намагається відповісти на питання, викликані епохою, подіями. У цьому випадку мідраш можна порівняти з мостом, який єднає текст архаїчний з текстом актуальним. Він, з одного боку, пояснює щось в конкретній ситуації, з іншої – звертається до вічних істин. Згадаймо, в який час створюється містерія Івана Огієнка, і стане зрозумілим, чому у центрі її опиняється саме проблема гріха і його спокутування, яке, на думку митця, можливо через смирення і каяття за умови повної відданості, любові до Господа Бога і до усього створеного.

Історія першого гріха і першого вбивства в поезії Дана Пагіса «Написано карандашом в опечатанном вагоне» [1, с.398] вміщені в контекст Катастрофи (Голокосту) і відкривають нові смисли. У тлумаченні значення біблійного інтертексту в творах, написаних гебрійською мовою (іврит), що в Біблії визначається як *лашонкодеш* – свята мова, складно обійтись без рівня *сод*, який передбачає, що в івриті немає нічого випадкового, і слова цієї мови, і навіть літери – це «не просто общепринятые обозначения, но глубочайшие символы, и, более того, уникальные трансформаторы Б-жественной энергии, создавшей и поддерживающей жизнь» [4, с.VII]. Вірш ізраїльського поета вимагає саме такого підходу. Саме він допомагає побачити, що у шести поетичних рядках сконцентрована трагедія не тільки одного народу, але й всього людства.

Вірш увійшов до циклу поезій Дана Пагіса про Голокост із символічною назвою «Опечатанный вагон» [11, с.350-353], де відображена спроба вписати жереб приречених на смерть євреїв хоча в яку-небудь картину світу. Але реальний світ вже відкинув їх, вмістивши в «опечатаний вагон», що везе живих на муки і смерть. У світі «опечатаного вагона» – **там** – опинилися одні, у реальному світі – **тут** – інші. У пошуках відповіді на запитання **чому?** автор звертається до біблійної картини світу. Можливо, там є можливість усунути поділ на «там» і «тут», «вони» і «я». У поезії «Свідощтво», що пройнята скепсисом людини, яка пройшла Катастрофу, ця можливість відкидається:

Нет, нет, они, без сомнения, были людьми:

Мундир, сапоги.

Как объяснить они были созданы по образу и подобию.

А я был тенью.

У меня был другой создатель.

И он в своей милости не оставил мне ничего, что умрет.

*И я убежал к нему, поднялся легко, без стеснения, синий.
Примиренный, и говорил: примите мои извиненья.
Дым к всемогущему дыму
Без образа и без тела [1, с.398-399].*

Біблійні образи поезії «Написано карандашом в опечатанном вагоне» повинні прояснити все, що відбувається. Але історія Адама і Єви, Каїна і Авеля у контексті Катастрофи сприймається неоднозначно, хоча легенда про перший злочин природно сприймається в оповіді про о звірства фашизму:

*Здесь в этом транспорте
я Ева
с сыном Авелем
если увидите моего старшего
Каина сына Адама
передайте ему что мама [1, с.398].*

У цьому творі світ також поділений на «тут» і «там» (десь). Що стоується подій, то вони або відбулися (Єва і Авель у транспорті), або, можливо, ще відбудуться («увидите», «передайте»). У межах однієї сім'ї поділ вже здійснився. Хто їх поділив? Чому? Можна, згадавши о реаліях Голокосту, побачити у цьому селекцію, яку здійснювали фашисти: жінки і діти були зразу приречені на смерть, чоловіків і підлітків планували спочатку використовувати на тяжких роботах, хоча і їх чекала смерть. Тоді чому так наполегливо Єва називає своїм сином і Авеля, і Каїна, а сином Адама тільки Каїна? І чому тільки з Каїном пов'язане майбутнє («если увидите моего старшего Каина... Передайте ему»)? Можливо, тому, що Авель вже і за біблійною легендою приречений? Відповіді на ці запитання допоможе дати звертання до івриту.

Російська мова	Транслітерація	Іврит
Написано карандашом в опечатанном вагоне	Ктув бэипарон бакарон һэхатум	כותב בעפרון בקרן התתום
<i>Здесь в этом транспорте я Ева с сыном Авелем если увидите моего старшего Каина сына Адама Передайте ему что мама</i>	кан бамишлоах һазэ ани хава им һевель бэни им тирьу эт бэни һагадоль каин бэн адам тагиду ло шзани	כאן במשלוח הזה אני הוה עם הלב בני אם תראו את בני הגדול קין בן אדם תגידו לו שאני

Першим кроком до відповіді стане розуміння на рівні імен героїв. Переклад біблійних імен на рівні *пишат* (див. вище) не дає відповіді на запитання. Им'я (Кайін), «Каїн», походить від дієслова (каїна) — «придбати у власність». Им'я (Ґевель), «Авель», – від дієслова (һаваль), що означає «дути», «дихати». В іменах – сутність братів. Каїн – людина, що поєднана із землею. Він висловлює подяку не стільки Богу, скільки землі, упевнений, що закони природи, природні явища – це основа його благополуччя. Авель – людина духу, «повітряної легкості», не поєднаний із землею. Им'я (Адам) означає людина. І тільки словосполучення (каїн бэнадам), яке перекладається і як *Каїн, син людський*, і як *Каїн, син Адама*, наводить на певні роздуми, в яких без підходу на рівні *сод* важко розібратися. Тільки такий підхід допоможе розкрити суть «глубочайших символів», втілених в іменах героїв, а через них і смисл твору.

Мідраш розповідає, що після того, як Адам завершив називати всіх тварин, Всевішній запитав, як же він назве себе. Він відповів, що йому підійде

ім'я אָדָם (Адам), оскільки він створений з землі אָדָמָה (адама – земля). Мідраш коментуючи вірш: «И увидел Б-г все, что Он создал, и вот, хорошо весьма טוֹב טָמֵן (товмеод)», вказує, що літери слова אָדָם (меод – дуже) такі самі, щой у слові אָדָם (Адам); тобто світ при сотворенні людини досяг своєї вищої стадії. Зв'язки слів אָדָם (адам) і אָדָם (меод) пояснює Ноам Га-Мицвот: «Слово אָדָם означає усиление любого качества. Например, «хорошо» и «очень хорошо». А если что-то плохо, то будет «очень плохо». Человеку даны удивительные, могучие, высшие силы и свобода воли. Если он направляет эти силы на что-то хорошее, получится «очень хорошо», и, не дай Б-г, если он направит их на что-то плохое. Как говорит мидраш, если человек ведет себя похвально, он выше всего; а если не похвально, то даже комар, самый слабый из всех существ, и тот выше него» [4, с.161]. Каїн – син Адама, він також пов'язаний із землею, тобто – він втілення матеріальності. Він же син людський, що спрямував сили «на щось погане» і це привело до «дуже поганого» – до Голокосту. Але і цього пояснення замало.

Звернімося знову до слова אָדָם (адам), де перша літера «א» символізує Святого». Це допомагає зрозуміти і слово אָדָם (адам – людина). Мудреці говорять: «Трое принимают участие в сотворении человека: отец, мать и Святой, который дает младенцу душу (нешама)» [4, с.18]. Слово אָדָם (адам) відображає цю концепцію; його можна розглядати як אָד – א (а – дам). א вказує на вказує на Божественну Присутність Всевишнього, який дає духовний компонент, а дві літери, що залишилися, створюють слово אָד (дам – кров), воно символізує фізичний аспект, який малюк успадковує від батьків. Гематрія (числове значення) цього слова – 44, є сумою числових значень: слова אָב (ав – батько) та אָמ (эм – мати):

$$אָב (ав): 1 + 2 = 3$$

$$אָמ (эм): 1 + 40 = 41$$

Всього: 44

$$אָד (дам – кров): 4 + 40 = 44$$

Цей аналіз допомагає зрозуміти мідраш: «Когда Адам согрешил, א улетел от него, а אָד осталось». Гріх Адама, що порушив заборону Бога, призвів до того, що א – Божественна Присутність – відокремилася від нього, а залишилася тільки אָד, частина, що з'єднана з матеріальним світом. Отже, Каїн, втілення матеріальності, – син Адама, в якому після втрати Божественної Присутності א залишилася тільки матеріальна частина אָד (дам – кров). Що це означає?

Слово кров вказує на смертний вирок, на який приречений Адам та його нащадки. Кров зникає, адже вона матеріальна. Божественний вічний аспект Адама א, який характеризував його до гріхопадіння, міг зробити його безсмертним. Цікаво, що мала гематрія слова אָד (дам – кров) и אָב (мет – мертвий) однакова:

$$אָד (дам – кров): 4 + 40 = 44$$

$$4 + 4 = 8$$

$$אָב (мэт – мертвий) 40 + 400 = 440$$

$$4 + 4 = 8$$

Світ без א заслуговує на смерть (אָב), і людині без א залишається тільки померти – אָד. У нашому випадку Каїн – син Адама, людина без א і зв'язана з матеріальним світом אָד, несе смерть духовному началу – своєму брату Авелю. До речі, слово אָבֶל (Г'евель) ім'я «Авеля» є центральним у книзі Екклезіаста. Його загальноприйнятій переклад «суета» не зовсім точно передає гебрійське значення, яке ближче до слів *ніщо, пар, туман*. В імені Авеля це слово, безперечно, натякає на те, що він не залишив після себе нічого, адже його життя несподівано обірвалося.

Але що ж прагне передати своєму сину Каїну Єва (*Передайте ему что мама*)? Необхідно звернутися до імені Єва. На івриті Єва – це אָבָה (хава). Перша

літера η (חַי), відповідно до книги Рош Мілін, «связана с концепцией жизненности» [4, с.31]. Отсюда $\eta\eta$ (хай – живий), $\eta\eta\eta$ (хаім – життя). Отже, Єва-Хава – це та, що дає життя. І вона опиняється поряд з приреченим Авелем, тобто теж приречена. Але й людина без духовного начала (у даному випадку Каїн) теж приречена. Нащадок Каїна – Туваль-Каїн – творець «усіялого знярадця з міди та заліза» [Буття 4:22]. Другий його нащадок Лемех користується виготовленою ним зброєю поки що для полювання, а не для нападу на людину. Але, як зазначено у класичному коментарі «Сончино», «само оружие таит в себе опасность, оно было изобретено в результате направленности человеческой мысли на убийство и порождает подсознательное стремление к убийству» [13, с.28]. Мідраш розповідає про Лемеха: «он был слеп и охотился вместе с Туваль Каином, который наводил его лук на цель. Однажды Туваль-Каин направил лук Лемеха на шевелящиеся заросли. Лемех выстрелил – и стрела поразила Каина, который пробирался через густую растительность. От досады Лемех всплеснул руками и задел Туваль-Каина. Случайный удар оказался столь сильным, что Туваль-Каин тут же умер» [13, с.28]. Через багато років перший вбивця Каїн гине. Гине і Туваль-Каїн, що виготовив зброю, якою інші почали вбивати.

Так значення івритських літер і слів розкриває смисл твору Дана Пагіса. Біблійна легенда, вміщена у шість рядків вірша про Голокост, стає не просто відображенням трагедії єврейського народу, а нагадуванням про загальну трагедію, яка тільки розпочалася з першим злочинцем і не завершиться, якщо η – духовний компонент не повернеться до $\eta\eta$ – фізичного аспекту, який позбавлений η веде людство до загибелі. До цього висновку приводить розгляд поезії на рівні *сод* (кабалістичне прочитання). Запропоноване прочитання твору дозволяє на рівні імен встановити зв'язок першого в історії людства злочину з гріхопадінням перших людей.

Два твори, що належать до різних національних літератур, різні за жанром, сюжетом, метою, подібні не тільки у прагненні шляхом включення до Каїнового сюжету мотиву першого гріха дослідити причини злочину і його наслідки. Імпліцитно в них моделюється ситуація, яка зробить можливим здійснення пророцтва Єзекіїля: «Син не понесе кари за батькову провину, а батько не понесе за провину синову, справедливість справедливого буде на ньому, а несправедливість несправедливого на тому буде» [Єзекіїль 18:20].

Ця ситуація в обох творах пов'язана з необхідністю збереження у людині того, що закладено у ній ще при її створенні – духовного початку, що включає у себе Божественну присутність, яка не допустить людство до самознищення. У Івана Огієнка шлях до цього збереження йде від смирення і каяття через спокутування гріха до повної відданості, любові до Господа Бога і до усього створеного. У Дана Пагіса запорукою майбутнього стає пам'ять про наслідки бездуховного (без Всевишнього) існування.

Список використаних джерел:

1. Антология ивритской литературы: Еврейская литература XIX-XX веков в русских переводах / составители: Хамуталь Бар Йосеф, Зоя Копельман. – М.: Изд-во Российского государственного гуманитарного университета, 2000. – 641 с.
2. Антофійчук В.І. Проблеми поезитики традиційних сюжетів та образів у літературі / В.І. Антофійчук, А.С. Нямцу. – Чернівці: Рута, 1997. – 199 с.
3. Бетко І. Поема Івана Франка «Смерть Каїна»: Езотеричний аспект проблеми пізнання / І. Бетко // Українське літературознавство: Респ. міжвід. наук. збірник. Статті і матеріали. – Львів: Світ, 1993. – Вип. 58. – С. 64-71.

4. Глазерсон Матитьягу. Огненные буквы / Матитьягу Глазерсон. — М. ; Иерусалим : Гешарим, 1997 (5758). — 182 с.
5. Жанри і жанрові процеси в історико-літературній перспективі : [колективна монографія] / за редакцією професора О.В. Кеби. — Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2012. — 224 с.
6. Захарчук В. Печать Каїна: Архетип братовбивства в українській літературі / В. Захарчук. — Львів : ЛА «Піраміда», 2006. — 58 с
7. Канигін Ю.М. Шлях аріїв: Україна в духовній історії людства : роман-есе / Ю.М. Канигін. — 2-е вид. — К. : Україна 1996. — 256 с.
8. Митрополит Іларіон. Твори. Т.1.: Філософські містерії / Іларіон (митрополит). — Вінніпег : Т-во «Волинь», 1957. — 336 с.
9. Мізінська Я. Любов як подолання смерті: Каїн і Авраам / Я. Мізінська // Сучасність, 1994. — №1. — С. 99-104.
10. Неміш С. Гностичні інтерпретації старозаповітної оповіді про Каїна та їх реєптація в українській вербальній культурі / Світлана Неміш // Sacrum Біблія в українській літературі / [за ред. І. Набитовича]. — Lublin : Ingvart, 2008. — С. 61-70.
11. Опечатанный вагон: Рассказы и стихи о Катастрофе / Составитель и редактор Зоя Копельман. — М. : Мосты культуры ; Иерусалим : Гешарим, 2005 (5765). — 368 с.
12. Потницева Т. Романтический миф о Каине (Мистерия Байрона «Каин»)/Т. Потницева // Біблія і культура : зб. наук. статей. — Чернівці, 2000. — Вип. 1. — С. 152-156.
13. Пятикнижие и Гафтарот. Ивритский текст с русским переводом и классическим комментарием «Сончино» / комментарий составил д-р Й. Герц. — М. : Мосты культуры ; Иерусалим : Гешарим, 2001 (5761). — 1458 с.
14. Шульк П.Л. Классический мидраш и постмодернистская литература / П.Л. Шульк // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного ун-ту: Філологічні науки. — Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2004. — Вип. 8. — Т. 2. Літературознавство. — С. 163-170.

The article looks at the author's interpretation of the Bible story about Cain and Abel from classical approaches to the text of Holy Scripture. The concept of drash through which the author communicates the issue of sin and its redemption contributes to understanding of mystery plays by Ivan Ohienko. The sense of Dan Pagis's poetry is revealed through the cabbalistic concept of sod. The analysis of their works belonging to different cultures and genres, having different plots and ideas suggest one common thought about preservation of spiritual origin as a cornerstone of human existence. Ivan Ohienko sees the solution of this problem in humbling and penance through atonement and love to the God. Dan Pagis's key idea is to remember the consequences of despiritualization, of existence without God. To realize that the artists include the motif of the ancestral sin into Cain's story.

Key words: mystery play, Holy Scripture, Bible characters, the Holocaust, Hebrew, cabbalistic ideas, midrash.

Отримано: 01.03.2017 р.